

УДК 323.1:324:329.055.2 (477)

УПЛИВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ НА РЕЗУЛЬТАТИ МІСЦЕВИХ ВИБОРІВ ПОЧАТКУ ХХІ СТ. В УКРАЇНІ

Максимець Б. В.

кандидат політичних наук

молодший науковий співробітник Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

Проаналізовано результати участі в місцевих виборах початку ХХІ ст. українських національно-демократичних партій. Доведено існування в Україні соціополітичного поділу на регіональній основі, обумовленого різним ступенем сформованості в окремих частинах держави національної ідентичності. Чим яскравіше вона проявляється, тим вищим є електоральний успіх національних демократів. Показано тісний взаємозв'язок між результатами участі правоцентристських партій в президентських, парламентських та місцевих виборах.

Ключові слова: місцеві вибори, результати участі у виборах, національна ідентичність, регіональна ідентичність, соціополітичний поділ на регіональній основі, електоральний успіх партій, українські національно-демократичні партії.

The results of local elections beginning of the XXI century of ukrainian national-democratic parties were analyzed. The existence of a socio-political cleavage in Ukraine on a regional basis was proved, which is due to different degree of development in some parts of the state national identity. The brighter it appears, the higher the electoral success of national-democrats. The close relationship between the results of the participation of centre-right parties in the presidential, parliamentary and local elections was shows.

Проанализированы результаты участия в местных выборах начала ХХІ в. украинских национально-демократических партий. Доказано существование в Украине социополитического размежевания на региональной основе, обусловленного различной степенью сформированности в отдельных частях государства национальной идентичности. Чем ярче она проявляется, тем выше электоральный успех национальных демократов. Показана тесная взаимосвязь между результатами участия правоцентристских партий в президентских, парламентских и местных выборах.

Ключові слова: : місцеві вибори, результати участі у виборах, національна ідентичність, регіональна ідентичність, соціополітичний поділ на регіональній основі, електоральний успіх партій, українські національно-демократичні партії.

Постановка проблеми. Результати місцевих виборів початку ХХІ ст. яскраво демонструють вплив на них сформованості в різних регіонах України національної ідентичності, яку можна визначити як колективне чуття, зіперте на віру в належність до однієї нації і в спільність більшості атрибутів, які роблять її відмінною від інших націй [2, 20]. Усвідомлення, що люди формують групу зі спільною історією, культурою і територією, відіграє основоположну роль у формуванні національної ідентичності [2, 44]. На думку останніх досліджень українській національній ідентичності протистоїть «малоросійська», «креольська», «російсько-совєтсько-східнослов'янська» ідентичність [8, 386, 394]. Останню характеризують ще як регіональну (советизовану, проросійськи орієнтовану, місцеву), яка охоплює Схід і Південь України і є найрелевантнішою в Донбасі [5, 75–80]. Також у наукових розвідках указується, що для областей східних, південних і, дещо меншою мірою, центрально-східних регіонів властиві, по-перше, незначна частка громадян із українською етнічною та національною ідентичністю, по-друге, значна частка тих, хто ідентифікує себе з Росією чи СРСР [3, 381]. Проблема співіснування в українській державі національної та регіональної ідентичностей значно впливає, на наш погляд, на результати виборів, зокрема місцевих. Особливо це простежується на результатах участі в різних електоральних кампаніях партій національно-демократичного спрямування. З огляду на те, що найближчим часом, у жовтні 2014 р., очікуються в Україні саме чергові вибори органів місцевого самоврядування, досить актуальним виглядає дослідження впливу національної ідентичності на результати місцевих виборів початку ХХІ ст., беручи за основу участь у них національно-демократів. До того ж завдяки цьому можна краще зрозуміти етнополітичні трансформації в Україні, тобто зміни, пов'язані з суб'єктністю (шляхами і способами участі в політичному житті суспільства) етнопольнітичних утворень (етносів, націй, національних меншин), їх відносин між собою, з державою та її органами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різним аспектам національної ідентичності присвячені останні дослідження зарубіжних учених Р. Брубейкера, Ю. Габермаса, Е. Гобсбаума, Л. Грінфелд, Е. Геллнера, М. Гібернау, Е. Сміта, вітчизняних – В. Войналовича, В.

Євнуха, В. Калакури, А. Колодій, В. Котигоренка, Л. Нагорної, М. Панчука, М. Рябчука, а також співробітників Центру Разумкова. Аналіз місцевих виборів початку ХХІ ст., участі в них партій національно-демократичного спектра та їх результатів поданий у працях О. Зайченка, В. Кампо, А. Когути, В. Марчука, А. Романюка, К. Сідаша, Л. Скочилися. Проте в останніх дослідженнях і публікаціях недостатньо вказано на взаємозв'язок між результатами місцевих виборів початку ХХІ ст. в Україні та сформованістю в різних регіонах держави національної ідентичності.

Мета дослідження – здійснити аналіз результатів участі в місцевих виборах початку ХХІ ст. українських національно-демократичних (правоцентристських, правого центру) партій, які орієнтуються, передусім, на електорат з яскраво вираженою національною ідентичністю, а також встановити залежність між електоральним успіхом націонал-демократів у різних регіонах держави та сформованістю там національної чи регіональної (советизованої, проросійської) ідентичностей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Українські національно-демократичні (правоцентристські або правого центру) партії характеризуються прагненнями розбудувати Україну як національну державу з українськими історико-культурними ознаками, з ринковою економікою, демократичною політичною системою, зорієнтовану на європейську та євроатлантичну інтеграцію, в якій буде досягнута гармонійна єдність національних і особистісних інтересів та пануватимуть християнські цінності. До цього політичного спектра належать: Українська платформа «Собор» (УП «Собор») (до грудня 2011 р. – Українська республіканська партія «Собор» (УРП «Собор»)), Демократична партія України (ДемПУ), Конгрес Українських Націоналістів (КУН), Народний Рух України (НРУ), Партія відродження села (ПВС) (до 2006 р. – Партія вільних селян і підприємців (ПВСП)), партія «Християнсько-демократичний союз» (ХДС) (до 2003 р. – «Християнсько-народний союз» (ХНС)), Партія захисників Вітчизни (ПЗВ), Партія «Реформи і порядок» (ПРП) (від червня 2004 до жовтня 2005 рр. – партія «Наша Україна»), Республіканська християнська партія (РХП), Українська Народна Партія (УНП) (до 2003 р. – Український Народний Рух (УНР)), політична партія «За Україну», політична партія «Національно-демократичне об'єднання «Україна» (НДО «Україна»), Народний Рух України за єдність (НРУ(є)), політична партія «Наша Україна» (до 2009 р. – «Народний союз «Наша Україна» (НСНУ)), політична партія «Україна Соборна», Європейська партія України (ЄПУ), Українська республіканська партія (до 2008 р. – Українська республіканська партія Лук'яненка (УРПЛ)), Українська партія (УП), політична партія «Українська платформа» (знаходиться в стадії припинення на підставі рішення II З'їзду Партії від 03.12.2011 р.), політичне об'єднання «Рідна Вітчизна» [4].

Результати участі партій національно-демократичного спрямування в місцевих виборах 2002, 2006 та 2010 рр. є досить подібними до результатів їх участі в парламентських виборах. Найкращих показників вони досягли в західних областях України, потім в центральних, а найгірших – на сході та півдні України, що відповідає рівням сформованості національної ідентичності. Розглянемо детальніше підсумки місцевих виборів для правоцентристських партій окремо щодо виборів депутатів місцевих рад та міських, селищних, сільських голів.

В 2002 р. депутатами місцевих рад стали члени таких національно-демократичних партій, які на той час існували: ДемПУ – 333 або 0,15 % від загальної кількості депутатів, які обралися в 2002 р. (230677), КУН – 316 (0,14 %), НРУ – 1553 (0,67 %), НРУ (є) – 55 (0,02 %), ПЗВ – 17 (0,007 %), ПРП – 378 (0,16 %), РХП – 51 (0,02 %), УНП «Собор» – 88 (0,04 %), УНР (РУХ) – 1046 (0,45 %), УРП – 130 (0,06 %), ХНС – 16 (0,007 %) [7, 346–351]. Загальна кількість депутатів місцевих рад від правоцентристських партій складала 3983 особи або 1,724 % від усіх обраних депутатів. Зазначимо, що в 2002 р. депутатами місцевих рад було обрано представників Аграрної партії України (АПУ) – 11729 або 5,09 %, Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) (СДПУ (о)) – 6658 (2,89 %), Народно-демократичної партії (НДП) – 5252 (2,28 %), Партії регіонів (ПР) – 5063 (2,20 %), Комуністичної партії України (КПУ) – 4822 (2,09 %), ВПО «Жінки за майбутнє» – 4728 (2,05 %) [7, 6]. Таким чином, бачимо, що від тогочасних провладних політичних партій було обрано набагато більше депутатів, ніж від національно-демократичних партій разом узятими. Із вище поданої статистики випливає також, що з усіх правоцентристських партій найбільше депутатських місць в місцевих радах здобули НРУ та УНР – два відлами колись єдиного НРУ, який в 1990-х рр. був провідною правоцентристською політичною силою в Україні.

Якщо подивитися в регіональному зрізі, то найбільшу кількість депутатів національно-демократичні партії мали у трьох західноукраїнських галицьких областях, які є правим ідеологічним центром, – Івано-Франківській, Львівській і Тернопільській областях. Так, на Івано-Франківську область припадає 760 депутатів із 3983, які були членами правоцентристських партій в цілому по Україні, на Львівську – 905, Тернопільську – 467 [7,

346–351]. Далі йдуть за кількістю депутатів переважно регіони Західної й Центральної України: Волинська (177), Рівненська (252), Закарпатська, Чернівецька, Житомирська, Хмельницька, Вінницька, Київська, Черкаська, Чернігівська, Полтавська області. Найменше депутатів обрано в Луганській (23), Донецькій (11), Дніпропетровській (18), Харківській (22), Запорізькій (47), Одеській (9) областях, АР Крим (14) та місті Севастополі (1) [7, 346–351].

Серед міських, селищних, сільських голів в 2002 р. обрано найбільше представників від таких національно-демократичних партій: НРУ – 97, УНР – 67, КУН – 27, ПРП – 21, УРП – 7, УНП «Собор» – 5, РХП – 4, ХНС – 1, ПЗВ – 1, разом – 230 [7, 356–359].

Зауважимо, що в 2002 р. було обрано 3217 або 28 % міських, селищних, сільських голів з 11490, які є членами 36 політичних партій. При цьому 85 % обраних керівників-партійців припадало на тогочасні провладні політичні партії: АПУ – 572; СПДУ (о) – 558; НДП – 493; ПР – 467; КПУ – 249; «Демократичний союз» – 206; ВПО «Жінки за майбутнє» – 188 [7, 7].

Регіональний розподіл міських, селищних, сільських голів від національно-демократичних партій повторював фактично той самий, що і депутатів місцевих рад. Найбільше з 230 голів було обрано в Івано-Франківській (65), Львівській (40), Тернопільській (44) областях. В Луганській, Донецькій, Харківській, Одеській, Миколаївській, Запорізькій, областях, АР Крим, місті Севастополь не було обрано жодного їхнього представника [7, 356–359].

Отже, результати участі національно-демократичних партій в місцевих виборах 2002 р. чітко засвідчили, що максимально правополяризованими регіонами, в яких національно-демократичні сили одержали найбільшу підтримку, виявилися Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська області. Близькими до них є Волинська та Рівненська області, в яких націонал-демократи одержали велику підтримку. Тобто, це є саме ті регіони України, де спостерігається високий рівень української національної ідентичності. Натомість такі південно-східні регіони як місто Севастополь, АР Крим, Донецьку, Луганську, Одеську, Миколаївську, Харківську, Запорізьку області ми можемо охарактеризувати як максимально лівополяризовані регіони, в яких партії правого центру одержали дуже низькі показники. В цих регіонах українська національна ідентичність є слабкою.

Місцеві вибори–2006 принесли національно-демократичним партіям результати в регіональному плані дуже подібні до тих, що були в 2002 р. Правда, показники щодо кількості депутатів місцевих рад та місцевих голів були значно вищими, ніж в 2002 р. Це пов'язано, передусім, з перемогою на президентських виборах 2004 р. В. Ющенко, якого активно підтримували національно-демократичні сили. В результаті вони досягли значно більшого електорального успіху. В 2006 р. депутатами місцевих рад стали представники таких правочентристських партій: ДемПУ – 13 осіб або 0,005 % від загальної кількості депутатів, що обиралися (233600); КУН – 1298 (0,556 %), НРУ – 4923 (2,108), НРУ(є) – 64 (0,027), ПВСПУ – 8 (0,003), ПЗВ – 121 (0,052), ПРП – 1039 (0,445), РХП – 26 (0,011), УНП – 9298 (3,980), УРП «Собор» – 554 (0,237), «України Соборної» – 5 (0,002), ХДС – 116 (0,050 %) [6, с. 5–13, 66–71]. Як і в 2002 р. найбільшу кількість депутатів місцевих рад одержали УНП та НРУ. Загальна кількість депутатів від правочентристських партій становила 17465 або 7,476 % від загальної кількості депутатів, що обиралися. Ця цифра була в 4,32 рази більша (на 13482 депутати), ніж в 2002 році. Зазначимо, що з-поміж інших політичних сил найбільшу кількість депутатів в місцевих радах мали ПР – 25975 (11,12 %), НСНУ – 16838 (7,21), Блок Юлії Тимошенко (БЮТ) – 26259 (11,24), Соціалістична партія України (СПУ) – 17444 (7,47), КПУ – 8095 (3,47 %) [6, 5–13, 64–69].

В регіональному зрізі знову повторилася картина 2002 р. Національно-демократичні партії одержали найбільшу кількість депутатських мандатів на місцевих виборах–2006 в західних областях – Львівській (2624), Тернопільській (2235), Івано-Франківській (2092), а найменше – в місті Севастополі (1), Луганській (9), Донецькій (11) областях.

Серед сільських, селищних, міських голів були обрані представники таких правочентристських партій: НРУ – 317, УРП «Собор» – 63, КУН – 101, УНП – 469, ПРП – 35, ДемПУ – 4, НРУ (є) – 2, ПЗВ – 19, ХДС – 6, РХП – 1 [6, с. 95–99]. Загальна кількість складає 1017 із 11484 обраних голів або 8,86 %, що на 787 осіб більше, ніж 2002 р. Для порівняння, в 2006 р. від БЮТ було обрано 894 місцеві голови, Народного блоку Литвина – 1248, блоку «Наша Україна» – 732, КПУ – 268, ПР – 784, НСНУ – 268, СПУ – 702 [6, 95–99]. В регіональному плані основна частка місцевих голів припадала на західні області, передусім, Івано-Франківську (155), Львівську (173), Тернопільську (179).

Місцеві вибори–2010 продемонстрували зниження електоральної ефективності партій національно-демократичного спрямування не тільки в цілому по Україні, але й у базових для них галицьких областях, що було пов'язане із розчаруванням у них виборців. Адже багато представників цих політичних партій перебувало при владі за президентства В. Ющенко,

тому вони так само несуть відповідальність за непослідовний політичний курс в 2005–2010 рр.

Від існуючих на 2010 рік місцевих організацій партій правого центру за їхніми виборчими списками у багатомандатних виборчих округах, а також за їх поданнями в одномандатних мажоритарних та одномандатних виборчих округах була обрана наступна кількість депутатів Верховної Ради АР Крим та місцевих рад: від «НУ» – 2471 особа, УНП – 1380, НРУ – 771, «За Україну!» – 261, КУН – 265, УРП «Собор» – 156, УП – 155, ЄПУ – 120, ХДС – 144, ПЗВ – 62, ПРП – 111, ПВС – 54, ДемПУ – 53, РХП – 14, «Рідної Вітчизни» – 17, «України Соборної» – 5, НРУ(є) – 8, НДО «Україна» – 7 [1, 526–534, 544–553]. Загальна кількість депутатів від правоцентристських партій склала 6054 або 2,71 % від загальної кількості депутатів, що обиралися (223433). Зазначимо, що від ПР було обрано 75875 депутатів або 33,74 % від їх загальної кількості, ВО «Батьківщина» – 13606 або 6,05 %, Народної партії – 9355 або 4,16 %, КПУ – 7546 або 3,36 %, партії «Сильна Україна» – 4785 або 2,13 %, СПУ – 3058 або 1,36 %, партії «Фронт змін» – 3005 або 1,34 %, ВО «Свобода» – 2282 або 1,01 % [1, 526–534, 544–553].

Щодо регіональної картини, то на місцевих виборах 2010 р. спостерігались ті самі тенденції, що в 2002 та 2006 рр. Найвищий електоральний успіх націонал-демократи мали у трьох галицьких областях, які як відомо є їхнім ідеологічним центром. В Івано-Франківській області число їхніх депутатів склало 1009 осіб, у Львівській – 1442, в Тернопільській – 665. У цілому на ці три області припало 3116 народних обранців або 51,36 % від усіх депутатів, обраних за поданнями чи за виборчими списками національно-демократичних партій [1, 526–534, 544–553].

З-поміж інших регіонів за підтримкою націонал-демократів виділяються Волинська, Рівненська, Чернівецька, Закарпатська, Вінницька, Житомирська, Хмельницька, Київська, Черкаська, Полтавська, Чернігівська, Сумська області. Найменша кількість депутатів обрана в м. Севастополь (0), Луганській (3), Донецькій (7) областях [1, 526–534, 544–553].

Важливим індикатором впливовості правоцентристських партій, наявності в них розгалуженої організаційної структури є визначення, скільки депутатів Верховної Ради АР Крим, місцевих рад були членами цих партій, враховуючи те, що до селищних і сільських рад члени цих політичних партій могли йти шляхом самовисування. Так, членів «НУ» було обрано 2332 депутати або 02,228 % від загальної кількості партійних депутатів, яка складає 104215; УНП – 1081 (1,04); НРУ – 688 (0,66), КУН – 217 (0,21), «Української платформи» – 161 (0,15), УРП «Собор» – 140 (0,13), «За Україну!» – 137 (0,13), ХДС – 112 (0,11), ПРП – 87 (0,08), ЄПУ – 76 (0,07), ПЗВ – 58 (0,06), УП – 44 (0,04), ПВС – 39 (0,04), ДемПУ – 26 (0,02), «Рідної Вітчизни» – 18 (0,02), РХП – 11 (0,01), УРП – 8 (0,01), НДО «Україна» – 6 (0,01), НРУ(є) – 6 (0,01) [1, 573–583]. Загальна кількість депутатів Верховної Ради АР Крим, місцевих рад, які є членами національно-демократичних партій, складає 5237 або 5,03 % від числа депутатів, які є членами політичних партій. Правда, це було на 12228 депутатів менше, ніж 2006 р. Зауважимо, що це менше від загальної кількості депутатів від правоцентристських партій на 817 осіб. Для порівняння, членами ПР є 58531 депутат або 56,164 %, ВО «Батьківщина» – 12637 (12,126), Народної партії – 7150 (06,661), КПУ – 4606 (04,420), «Сильної України» – 3817 (03,663), «Фронту Змін» – 2874 (02,758), СПУ – 2520 (02,418), ВО «Свобода» – 2059 (01,976) [1, 573].

Якщо розглядати розподіл депутатів, які є членами партій правого центру, в межах регіонів України, то найбільша їх кількість в Івано-Франківській (784), Львівській (1240), Тернопільській (539), значна – у Волинській (379) та Рівненській (356), а найменше – в місті Севастополі (0), Донецькій (8) та Луганській (6) областях [1, 573–583].

За поданням місцевих організацій національно-демократичних партій були обрані сільські, селищні, міські голови від «НУ» – 122 особи або 02,123 % від усіх голів, обраних за поданням місцевих організацій політичних партій (5746 з 11515); УНП – 106 (01,845); НРУ – 49 (00,853); «За Україну!» – 15 (00,261); КУН – 13 (00,074); УП – 10 (00,174); УРП «Собор» – 9 (00,157); «Української платформи» – 7 (00,122); ПЗВ – 3 (00,052); ПРП – 3 (00,052); ЄПУ – 3 (00,052); ДемПУ – 2 (00,035); ХДС – 2 (00,035); РХП – 2 (00,035); ПВС – 1 (00,017); НДО «Україна» – 1 (00,017); УРП – 1 (00,017) [1, 827–831]. Загальна кількість місцевих голів, обраних за поданням місцевих організацій партій української національної демократії, складає 349 осіб або 6,074 %. Зауважимо, що від ПР обрано 3704 або 64,445 %, Народної партії – 479 (08,336), ВО «Батьківщина» – 340 (05,917), КПУ – 239 (04,159), «Сильної України» – 173 (03,011), СПУ – 139 (02,419), ВО «Свобода» – 59 (00,679) [1, 827].

Дещо іншою є кількість сільських, селищних, міських голів, які є членами правоцентристських партій, адже передбачалося також самовисування на посади місцевих голів. Так, членами «НУ» є 224 голови або 03,844 % з 5827 голів, які є членами політичних партій; УНП – 135 (02,317); НРУ – 62 (01,064); КУН – 30 (00,515); «Української платформи» –

23 (00,395); «За Україну!» – 9 (00,154); УРП «Собор» – 5 (00,086); ПРП – 4 (00,069); ХДС – 4 (00,069); ДемПУ – 3 (00,051); ПЗВ – 3 (00,051); ЄПУ – 2 (00,034); УП – 2 (00,034); ПВС – 1 (00,017); НДО «Україна» – 1 (00,017) [1, 835–839]. Загальна кількість голів-членів правоцентристських партій становить 508 осіб або 08,718 %. Це було на 409 осіб менше, ніж 2006 р. 3-поміж сільських, селищних, міських голів, які є членами інших політичних партій, найбільше представників мають ПР (3491 або 59,911), ВО «Батьківщина» (530 або 09,096), Народна Партія (449 або 07,706), СПУ (176 або 03,020), КПУ (163 або 02,797), Єдиний Центр (106 або 01,819), ВО «Свобода» (65 або 01,115) [1, 835 – 839].

Розподіл сільських, селищних, міських голів за поданням місцевих організацій партій національно-демократичного спрямування, так і тих, що є їх членами в межах регіонів аналогічний тому, що й депутатів Верховної Ради АР Крим та місцевих рад. Найбільше їх припадає знову на три галицькі області: Івано-Франківську – 58 і 90, Львівську – 98 та 124, Тернопільську – 65 і 69 голів. У місті Севастополі, Донецькій та Луганській областях не було обрано жодного голови, який би представляв націонал-демократів [1, 835–839].

Висновки. Результати участі правоцентристських партій в місцевих виборах 2002, 2006 та 2010 рр. підтвердили, що досягнутий ними в тих чи інших регіонах результат тісно пов'язаний зі станом сформованості української національної чи регіональної ідентичностей. Водночас найкраще представництво в органах місцевого самоврядування націонал-демократи здобули за підсумками місцевих виборів 2006 р. порівняно з 2002 і 2010 рр. Це було пов'язано, насамперед, з перемогою на президентських виборах–2004 фактично їхнього представника В. Ющенка. Звідси випливає тісний взаємозв'язок між результатами участі партій національно-демократичного спрямування в президентських виборах з одного боку та парламентських і місцевих – з іншого.

Результати участі правоцентристських партій у виборах до органів місцевого самоврядування початку ХХІ ст. доводять, що в Україні існує соціополітичний поділ на територіальній або регіональній основі, складання якого обумовлено значною мірою різним ступенем сформованості в регіонах української національної ідентичності. Чим яскравіше вона проявляється, тим вищим є електоральний успіх національних демократів на місцевих виборах. У подальшому перспективними є дослідження впливу національної ідентичності на результати участі у виборах партій інших спрямувань політичного спектра України.

Література

1. Вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів 31 жовтня 2010 року [Текст] : інформаційне видання / Центральна виборча комісія ; редкол. В. М. Шаповал [та ін.]. — К. : Фенікс, 2011. — 844 с.
2. Гібернау М. Ідентичність націй [Текст] / М. Гібернау ; [переклад : П. Ткачук ; редакція : Л. Марченко]. — К. : Темпора, 2012. — 304 с.
3. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості : монографія [Текст] / Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса ; редкол. : Ю. Левенець та ін. ; авт. кол.: М. Панчук [та ін.]. — К. : ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2011. — 396 с.
4. Єдиний реєстр громадських формувань [Електронний ресурс] : Дата оновлення інформації 30.05.2012 р. / Офіційний сайт Міністерства юстиції України. — Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/parties>. — Назва з екрану.
5. Колодій А. Український регіоналізм як стан політичної поляризованості [Текст] / А. Колодій // Агора. Випуск 3 : Україна – регіональний вимір. — К. : Стило, 2006. — С. 69–91.
6. Місцеві вибори–2006 [Текст] / Управління по зв'язках з місцевими органами влади та органами місцевого самоврядування Апарату Верховної Ради України. — К. : Управління по зв'язках з місцевими органами влади та органами місцевого самоврядування Апарату Верховної Ради України, 2006. — 143 с.
7. Місцеві ради України: вибори – 2002 [Текст] / Відповідальний редактор О. А. Нескромний ; Управління по зв'язках з місцевими органами влади і органами місцевого самоврядування Верховної Ради України. — К. : Парламентське видавництво, 2003. — 399 с.
8. Україна. Процеси націотворення [Текст] / Упор. Андреас Каппелер ; пер. з нім. — К. : К.І.С., 2011. — 416 с.